

מאיפה אתה, סאלח?

המולדת שנעזבה
בראי הקולנוע הישראלי

החייט הציוני סלמן עמארי (יגאל נאור) ושכנו המוסלמי אבו אדואר (אורי גבריאל), מפריח היונים (מפריח היונים, 2014)

אדוה מגליכהן

שנים עברו, ועדיין הקולנוע הישראלי בבואו לתאר את העלייה מתחיל לספר את סיפור העולים מרגע נחיתת המטוס, עגינת האנייה או עצירת המשאית. מה היה קודם? מה נשאר מאחור? מדוע הקולנוע הישראלי מיעט לעסוק בכך, ומיהם החריגים?

באין מולדת

שלושה סרטי קולנוע ישראליים מציגים את עולמם של עולי ארצות המזרח קודם העלייה: "באין מולדת" שביים נורי חביב (1956), "אדמה חמה" שביים סרז' אנקרי (1984), ו"מפריח היונים" שביים ניסים דין (2014). שלושת הבמאים עלו ארצה ממדינה ערבית, לא בהכרח הארץ שבסרטם; הראשון מציג את עולי תימן כסיפור עלייה הרואי, השני מראה את יהודי תוניסיה במשבר זהות תרבותי-אידיאולוגי, והשלישי מתעד את "הרגע האחרון" של יהדות עיראק טרם עלייתה.

נורי חביב, מחלוצי הקולנוע הישראלי, הקים בצעירותו אולפן קולנוע בבגדאד. בשנת 1941 נמלט לאיראן בעקבות פרעות ביהודים שהתחוללו בבירה העיראקית, והקים שם אולפנים וביים סרטים. ב-1954 עלה חביב לישראל והקים אולפן הסרטה בהרצליה, בסמוך ל"אולפני הרצליה" הידועים. התחרות לא החזיקה זמן רב מעמד. כעבור כשנה כתב עיתונאי: "חקירותיי בדבר 'סרטי חביב' אצל חברים של איגוד עובדי ההסרטה

סצנת הפתיחה: גלגלי מטוס נוגעים במסלול. הכיתוב "אל-על" מודגש על דופן המטוס. אנו בישראל. קבוצת אמריקאים לבושים היטב יורדת בעליצות מכבש המטוס. מיד אחריה מופיעים ילדים סתורי שיער, חלקם לבושים בגלביות, ואיתם אבי המשפחה וגיבור הסרט - סאלח שבתי (במאי: אפרים קישון, 1956). מאין הגיע האיש? היכן היה ביתו? מהי שפתו? מה הותיר מאחור? את התשובות לכל השאלות הללו לא נמצא בסרט, המציג מעין "מזרחי כללי" שאפילו את מבטאו אי-אפשר לזהות במדויק: לבוש "פיז'מה של עיראקים" וחבוש ברט, מתפלל בבית כנסת תימני ומשחק שש-בש עם מרוקאים. מול חוף ימה של תל אביב ספינה צופרת בים, בין קבוצת עולים אחת לאחרת - המגולמים בידי אורי זוהר ואריק איינשטיין. בסרט "לול" (אורי זוהר, 1978), ממש אל מול עינינו המשתאות, מתרחש על החוף תהליך מהיר של "ישראלזציה": מחיקת בזק של מה שהיה וקבלת זהות חדשה.

לילה, משאית מגיעה לרחוב, עולים חדשים מהודו מורידים ממנה מזוודות. מאחת המרפסות מביט בהם גבר וממלמל בצרפתית "מסכנים"; צעיר מהעולים החדשים שואל באנגלית "לאן הגענו?". בסרט "סוף העולם שמאלה" (אבי נשר, 2004) הזהות העדתית ברורה, השפה היא שפת אם של הדוברים והמפגש עם המציאות הישראלית מורכב וקשה. אולם עשרות

זמרת המועדונים נעמה (שושנה דמארי), גיבורה חריגה לזמנה (באין מולדת, 1956)

אב המשפחה היהודי (ז'ק עובדיה) ונכדו (ז'ק דופון), שאמו קתולית (אדמה חמה, 1984)

בבחירת השם "באין מולדת", מצהיר חביב שארצות המוצא מעולם לא היו מולדת עבור היהודים. המרכז האינדואולוגי של הסרט הם הכיסופים לציון. עלילת הסרט אינה תיעוד ראליסטי של עליית יהודי תימן: סצנת הפגרום נראית כלקוחה מסרט רוסי של שנות ה-30, אולם שחזור פולקלור יהודי תימן - הלבוש, השירה והמנהגים, מדויק למדי. דמות הגיבורה, נעמה, אינה שגרתית בקולנוע הישראלי באותן שנים. היא איננה בת של רב ואף לא חלוצה, אלא זמרת מועדונים שבתחילה מסרבת לשוב לחיק עמה ומסרבת לעלות לארץ ישראל. גיבורה היא אינדיבידואליסטית, מרדנית, המפלסת בעצמה את דרכה. היא אף נאבקת מול הגברים למען צירוף הילד היתום למסעם. רוב הסרט מתאר את הקושי ואת הייסורים של הצעידה הארוכה לעבר הארץ המובטחת. הצילום מזוויות נמוכות מעצים את דמות העולים, הנראים כגיבורים הרואים. צילום האנשים ההולכים במדבר על רקע של שקיעות מעניק נופך הרואי למסעם, ומזכיר את מיטב הקולנוע העולמי באותן שנים.

הסרט הוקרן בבתי הקולנוע בארץ והוצג גם בארצות הברית. בכורת הסרט הייתה נוצצת במושגים דאז: האולם קושט בדגלי לאום, ובהקרנתו נכחו שרים ואנשי הסגל הדיפלומטי. בסיום הסרט הקהל פרץ בתשואות, והערב נעל בשירת "התקווה". "באין מולדת" היה יוצא דופן - ניסיון נועז, שופע הערצה לעולים חדורי האמונה מתימן. אולם הביקורות לא היטיבו עם הסרט, וחביב נכשל כלכלית. שבור ומאוכזב גלה לאמריקה, שם המשיך לעסוק בקולנוע כצלם וכיועץ.

אדמה חמה

כמעט 30 שנה אחרי "באין מולדת" יצא הסרט "אדמה חמה", בשנת 1984. הבמאי סרז' אנקרי, יליד תוניסיה, עלה לישראל כבוגר ולמד בחוג לקולנוע וטלוויזיה באוניברסיטת תל-אביב. "אדמה חמה" מתרחש בשנת 1956 בתוניסיה: סיפור על משפחה

העלו חרס. חיוך ספקני ולגלגני עלה על שפתיהם למשמע השם 'חביב', איש לא האמין שמשוה רציני 'מתבשל' שם" (ב"א דוד, "דבר", 23.9.1955). חביב רצה להפיק סרטים שייתנו קול לאוכלוסייה שלא זכתה עד אז לייצוג קולנועי. בשונה מיתר החלוצים המקומיים בתחום, הוא נולד בעיראק ולא באירופה, ולא שלט בעברית. למרות חוסר האמון של סביבתו ביכולתו, חביב התעקש והחל בהפקת סרטו הראשון, "באין מולדת". הסרט פורץ דרך: זהו הסרט הישראלי הראשון שצולם בצבע, ובעיקר הראשון שהציג עלייה מארצות המזרח ולא מאירופה. בריאיון עיתונאי בשנת 2010 אמר חביב:

בכל הסרטים שראיתי אף אחד לא עשה סרט על עדות המזרח, על כמה הם סבלו, על הפוגרומים שהיו נגדם, על איך הם נלחמו וזרקו הכל כדי לבוא לישראל ועל כל הקשיים שהיו להם בדרך. נכון, גם היהודים באירופה סבלו, אבל אז אף אחד לא הזכיר מה עבר על היהודים המזרחים. הרי גם להם לקחו את הרכוש ואת הבתים, וגם מהם הרגו רבים. כשאני הייתי בן 12 היה בעיראק פוגרום גדול, הרגו הרבה יהודים, זרקו אותם בחפירה גדולה, בלי שמות ובלי כלום, ואף אחד לא עשה סרט על זה (נ' אנדרמן, "עכבר העיר", 29 במרץ 2010).

"באין מולדת" מתרחש בשנת 1926. קבוצת יהודים מתימן מחליטים, בעקבות רדיפה של שכניהם הערבים, להגשים את חלומם ולצאת ברגל לארץ ישראל. לא עלייה מאורגנת אלא בריחה ספונטנית. העולים נאבקים בקשיים המרובים שמזמן להם המסע הממושך במדבר עד שהם מגיעים אל הארץ המובטחת. במרכז הסרט נעמה (שושנה דמארי), יתומה יהודייה שגדלה בין ערבים, הפכה לזמרת מועדונים וגילתה את יהדותה בפגישותיה עם רועה צאן יהודי ועם יתום שהוריו נרצחו בידי פורעים. היא מצטרפת לשיירת יהודים שעוזבת, ושליח ציוני (שייקה אופיר) מוביל אותם במדבר במסע תלאות. שניים מבקשים לשוב ל"סיר הבשר" ומסגירים את השיירה לשומרי הגבול, ורק תושייתם של אנשי כוח המגן העברי גואלת אותם ממוות וודאי. השליח הציוני שב לתימן לעזור ליהודים נוספים לעלות לארץ, והם עולים לספינה בשירה נרגשת: "ובאו לציון ברינה, ושובו בנים לגבולם".

רשל (יסמין עיון), צעירה עצמאית שבעלה נכלא בעוון פעילות ציונית (מפריח היונים, 2014)

עדר עיזים בנוף הרי יהודה, וילד ערבי מיידה אבן על ג'פ ישראלי שנוסעו רודפים אחריו עד לביתו; אז עובר הסרט 30 שנה לאחור: "תוניסיה, 1954". בסצנת הסיום נראה הבן הצעיר, שבחר לעלות לישראל, מפעיל דחפור להכשרת שטח התיישבות בשומרון ועוקר עצי זית - סמל החיבור לאדמה. בשנות ה-80 החל העידן הפוליטי של הקולנוע הישראלי. אנקרי חש בעת שירותו הצבאי שהתרשמותו מהמפגש עם האוכלוסייה הפלסטינית שונה משל חבריו הצברים. המפגש עורר בו שאלות לגבי זהותו כיהודי צפון-אפריקאי, על החיים במשותף עם ערבים ועל תפקידם של היהודים ה"מזרחים" כגשר. בריאיון אישי סיפר "ארבע שנים לפני האינתיפאדה הראשונה אני מביים את זריקת האבן הראשונה של פלסטינאי על יהודים. את הניצנים ראיתי כחיל, במבט של יהודי תוניסאי, שנים לפני שפרצה" (אוגוסט 2014). הביקורת כלפי החיבור הפוליטי הייתה קשה, אבל עבור אנקרי זהו שלב הכרחי בהגדרת זהותו כיהודי מזרחי בישראל: "היו שטענו שאני מנסה להעתיק את הקונפליקט הצרפתי-אלג'יראי לישראל, אולם המציאות טפחה לכולם על הפנים עם פרוץ האינתיפאדה הראשונה ב-1987". הסרט זכה בפרס המבקרים בפסטיבל טורינו 1986.

מפריח היונים

בשנת 2014 ניסים דיין ביים את הסרט "מפריח היונים", על פי ספרו של אלי עמיר על סיפור "יציאת מצרים" של יהודי עיראק. דיין מציג לראשונה בקולנוע את סיפורם של יהודי עיראק בשנה האחרונה שלפני העלייה ההמונית הכפויה לישראל (ראו עמ' 7). זהו אפוס רחב המסופר דרך עיניו של פאפי, תלמיד בן 16 שמתוודע למחלת הציונית בזמן שבו החלה לפעול בעיראק להגנת היהודים, ולשכנעם כי אל להם לסמוך יותר על חסות השלטון. במקביל מוצג הקונפליקט בין הציונים לבין הקומוניסטים, ובינם לבין יהודים שלא רצו לעזוב את עיראק - "ישראל היא בשביל

יהודית בדמדומי השלטון הקולוניאליסטי הצרפתי בתוניסיה, תקופה שבה חלה הרעה במצב היהודים. אב המשפחה רואה עצמו קודם כל יהודי תוניסאי עובד אדמה, ואינו מעוניין בציונות כלל. שלושת בניו הם מייצגי הדור הצעיר, שלא רואה את עתידו בתוניסיה החדשה. הם דוברי צרפתית, אך האב מדבר גם ערבית. הבן הבכור, שלחם עם הצרפתים נגד הגרמנים, נישא לצרפתייה קתולית ומייחל לקבלת אזרחותו הצרפתית על מנת להגר עם משפחתו לצרפת. הבן השני בחר לחזור לעיר ולעסוק במסחר זעיר. רק הבן הצעיר נדבק ב"חידק" הציונות. האדמה המשפחתית מופקעת בידי שכניהם הערבים, הפועלים ברוח התנועה לשחרור מהשלטון הצרפתי, וחלום חייו של האב מתרסק. הוא לוקה בלבז מצער, מת נקבר בתוניסיה; אלמנתו מהגרת עם בניה לצרפת. הנכד, בנו של הבכור (שאמו קתולית, ולכן גם הוא אינו יהודי), מבולבל בין מורשת סבו האהוב לבין הוריו שרוצים לחנכו כצרפתי חילוני. הבן הצעיר, הציוני היחיד במשפחה, מגיע לארץ ישראל. הסרט חושף את מורכבות זהותם של היהודים בזמן ובמקום בהם שלוש תרבויות מתנגשות: הצרפתית, הערבית והיהודית. התרופפות הדת, החילון, פער בין-דורי, התבוללות, מעמד הנשים בחברה פטריארכאלית - כל אלו שזורים בסיפור משפחה אחת.

הקולנוע הישראלי התמקד עד אז בסיפורה של הציונות המזרח אירופית. אנקרי מספר לראשונה על ניצני הציונות בצפון אפריקה - סיפור מורכב, החושף שבר משפחתי וזהות שסועה. ניתן להגדיר את הקולנוע של אנקרי כ"קולנוע תוניסאי": קולנוע המושפע מהקולנוע הצרפתי, המספר סיפורים משפחתיים המתרחשים בבית המשפחה; סביבה כפרית, שוטים ארוכים, שימוש באור הטבעי, טון בימוי מאופק - סגנון התואם לעולמם של גיבוריו. את הסרט "אדמה חמה", שמרביתו מתרחש בבית אב המשפחה בתוניסיה, אנקרי בחר לפתוח ולסגור בשתי סצנות קצרות המתרחשות בישראל. בפתחה נראה

מתוארת כרגע שקט, מורכב וכואב. עזיבת ארץ אשר את שפתה ותרבותה הם יישאו מעתה רק בלבם; ארץ בה חיו 2000 שנה, שאבות אבותיהם קבורים בה. עזיבה שהיא לעד. צעידתם הדוממת על רקע נגינת ענד נוגה היא ניגוד מושלם לשמחת העזיבה מתימן בסרט "באין מולדת". את המטען התרבותי העצום שכל אחד ואחת נשא עמו, לא יראה אף אחד מהצברים מרגע בו מטוסם ינחת וגלגליו יפגעו באדמת ארץ ישראל. ממש כמו סלאח שבתי וכל דומיו בקולנוע הישראלי.

מולדת, אדמה, גלות וזהות

שלושה סרטים בלבד ביקשו לספר במלואם את קורות קהילות המזרח "שם", בהפרשים של 30 שנה. כל אחד מאלו היה חדשני ופורץ דרך בשעתו. "באין מולדת" ביקש לשוות לעולי המזרח מקום של כבוד בהיסטוריוגרפיה הישראלית ותיאר את העזיבה כגאולה שלמה בישראל. "אדמה חמה" היה הראשון שעוסק בציונות בצפון אפריקה ובשבר שבועיבת ה"גלות", והראשון שחיבר בין הזהות היהודית-המזרחית לבין המציאות הפוליטית בארץ. "מפריח היונים" מתאר את חיבורה של הקהילה היהודית לתרבות העיראקית כחלק בלתי נפרד מזהותה, ומתאר את העזיבה גם ממקום של כאב ואובדן.

מסרט לסרט, העיסוק בעזיבה ובעלייה מוצג באופן מורכב יותר, בהתאם להלך הרוחות הישראלי. "באין מולדת" נשכח, ואילו "אדמה חמה" נגנז בידי בעליו ואינו ניתן כיום לצפייה מסחרית. לעומתם, זוכה "מפריח היונים" לאהדת הקהל (הספר נכלל בתכנית הלימודים הממלכתית). עם זאת, סיפר דיין, זכייני הטלוויזיה לא הסכימו לתמוך בסרטו והמיומן גויס "בזכותם של כמה טייקונים עיראקיים, שראו בזה תרומה למורשת". הסרט לא זכה להכרה אוהדת מצד הממסד הקולנועי והמבקרים, אך 190,000 צופים הם הצלחה כבירה בישראל. 70 שנה חלפו מהסרט "באין מולדת" ועד ל"מפריח היונים". יחס הממסד הקולנועי נשאר מסויג, אך הקהל מבקש לראות את סיפורו שלו על מסך הקולנוע - סיפור שמתחיל הרבה לפני ההגעה לארץ ישראל.

יהודים אחרים", נאמר בסרט. אב המשפחה מתואר כשותף בהנחת פצצה בבית הכנסת היהודי, כחלק מהמאבק להאצת יציאת היהודים מעיראק לישראל.

כבר בכותרות הפתיחה הצופה מוזמן לחוויה תרבותית משולבת, עברית-ערבית. זהו הסרט הראשון בתולדות הקולנוע שדובר ערבית עיראקית-יהודית - ניב שהקדים היסטורית את הלדינו ואת היידיש. השפה מעניקה ל"מפריח היונים" חותם של אותנטיות והיא מחווה לתרבות מפוארת שנעלמה ולהיסטוריה שהושכחה. בדרך בימויו, הרומזת בכוונה לקולנוע העממי בארצות ערב, דיין מציב בקדמת הבמה סגנון תרבותי וקולנועי שהוגחך והודר משך שנים מן הקולנוע הישראלי.

העדה העיראקית מוצגת בסרט במלוא יופייה ומורכבותה: מסורת דתית בצד אידאות חילונית מודרנית, מסורת פטריארכלית בצד נשים חזקות, אהבה גדולה למוזיקה ולהשכלה, רווחה כלכלית, חיי קהילה עשירים בצד חברות וקירבה עם שכניהם המוסלמים, נאמנות קהילתית עזה בצד בגידה והשלטנות. אין דמויות גדולות מהחיים, אלא אנשים מורכבים ואמיצים - ומבולבלים לנוכח השינויים הדרמטיים בחייהם. סצנת סיום הסרט, רגע עלייתם למטוס לישראל,

אדמה וזהות: בעת הסרט "אדמה חמה", 1984 (סרז' אנקרי מימין)

געגועים על המסך

במאמר נסקרים סרטים שעלילתם מתרחשת במלואה בארץ המוצא. נוסף לאלה, חלקם הראשון של הסרטים "טיפת מזל" (זאב רווח, 1992) ו"רימון הזהב" (דן תורג'מן, 2012) מתרחש במרוקו ובתימן, בהתאם. גם דרמות טלוויזיה מתרחשות בארצות המוצא, בהן "נציב המלח" - ילדות בתוניסיה, עיבוד לרומן של אלבר ממי (חיים שירן, 1979); "מישל עזרא ספרא ובניו" - עיבוד לספרו של אמנון שמוש על משפחה מחלב (ניסים דיין, 1982/3); "צמות" - נערה בעיראק, בימי מלחמת העצמאות (יצחק חלוצי, 1989); "אגוז" - הספינה של עולי מרוקו (אלי כהן, 1999).
 יוצרי קולנוע ערבים עסקו אף הם בהתרוקנות ארצותיהם מיהודים: "קזי בלה גולט" (Un Ete A La Goulette) - פריד בוגדיר, תוניסיה (1996) - חברותן של מוסלמית, נוצרייה ויהודייה בנות 17 בעיירת חוף בתוניסיה, זמן קצר לפני מלחמת ששת הימים; "לאן הלכת משה?" (fine machi ya Moshé) - חסן בנג'לון, מרוקו (2009) - עזיבתם של יהודי מרוקו תחייב את מנהל הבר בעיר בייג'ד לסגור את העסק, אלא אם ישכנע יהודי אחד להישאר...

התמונות באדיבות הבמאים

לעיון נוסף

1. נ' אנדרמן, "מדוע נאסר להקרנה הסרט הראשון שכולו ישראלי", עכבר העיר, 29.3.2010.
2. א' שוחט, הקולנוע הישראלי: מזרח/מערב והפוליטיקה של הייצוג, האוניברסיטה הפתוחה 2005.
3. "הי סרטים: שנות ה-50 - באין מולדת" - youtube.com/watch?v=GKIO6cpGCEO